

Карпенко У. А.

**ТРАНСЛЯЦІЯ СМЫСЛА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЗНАЧЕНИЙ
ПЕРВОКОРНЯ**

К. : Освіта України, 2013. — 496 с.

Застосування системного підходу до вивчення мовних явищ набуло поширення в лінгвістиці зі становленням порівняльно-історичного мовознавства. Виділення структурних особливостей різних рівнів мови, класифікація та узагальнення мовних явищ притаманні й лінгвістиці ХХ — ХХІ ст. Водночас проблеми структурування окремих мовних феноменів залишаються нерозв'язаними й дотепер. Надзвичайно актуальним видається питання структурування лексико-семантичної системи, порушене в монографії У. О. Карпенко, яке є відкритим у сучасному мовознавстві з огляду на специфіку досліджуваного матеріалу (треба відзначити, що структурні особливості фонетичного та граматичного рівнів отримали докладне вивчення).

Підґрунтям запропонованого дослідження стали праці з порівняльно-історичного мовознавства, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етимології тощо. Порушено, зокрема, актуальне питання наслідування смислу, здійснено спробу розкриття механізму такого наслідування від покоління до покоління, установлення первісної картини світу як відображення світосприйняття людини. Зазначені питання досліджувалися не лише в межах лінгвістичних наук (когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, психолінгвістики, семасіології, лексикології), а й засобами інших галузей знань (релігієзнавства, перекладознавства, філософії тощо).

Отже, дослідження смислу, з одного боку, та вивчення походження того чи іншого кореня (слова), — з другого, дозволяє зробити висновок, що дослідницьку роботу ви-

конано на перетині етимології та когнітології, її можна розглядати як започаткування нового напрямку в лінгвістиці. До того ж У. О. Карпенко запропонувала власний метод — когнітивно-порівняльний етимологічний метод дослідження першокореня, який співвідноситься з проблематикою монографії. У рецензованій праці чітко аргументовано та обґрунтовано вибір термінологічного апарату, зокрема центрального терміна *першокорінь*; це поняття співвіднесене зі схожими лінгвістичними явищами (архетипом, мовними універсалами, етимомом тощо); докладно визначено сутність понять «смысл» (стабільний зміст першокореня) та «значення» (вияв трансляції змісту).

Зазначимо, що припущення про походження першокореня із загальнолюдської прамови має високий ступінь гіпотетичності. Сама дослідниця вказує на умовність поняття першокореня, який бере початок у першій прамові (якщо така існувала, адже наявність чи відсутність її не доведено). У зв'язку з цим постає низка питань: чи була прामова єдиною загальнолюдською, чи було кілька прамов?; у який спосіб можна встановити факт функціонування виділених першокоренів на певному синхронному зрізі прамови?; як визначити хронологічні межі існування прамови?; як розв'язати проблему первинності першокореня (адже неможливо встановити, за яких умов відбувалася та чи та номінація)?

Водночас у рецензованому дослідженні зазначено, що ідея виділення самого поняття «першокорінь» ґрунтується на фактах останніх лінгвістичних досягнень, які свід-

чать про ймовірність походження всіх мов світу з єдиної мови-основи. Висування такої гіпотези й стало можливим під час виділення «в мовах кожної сім'ї великих за обсягом етимологічних комплексів з пасмом пов'язаних один з одним елементарних значень зі специфічною ... складною системою структурних варіантів кореня, однакових для кожного етимологічного комплексу» (с. 50).

Зважаючи на високий ступінь гіпотетичності феномену загальнолюдської прамови, поняття першокореня, витоки першокореня дослідниця співвідносить з ностратичними мовами («макросім'єю мов, яка містить щонайменше шість мовних груп, а їхня спорідненість визначається достатньою кількістю мовних відповідностей у лексиці, фонетиці тощо» — с. 44–45). У той же час відзначається факт універсальності досліджуваних груп лексики, адже «вони відображають процеси первісного пізнання первісної людини: номінується те, що необхідно виділити з хаосу, а це реалії, які безпосередньо оточують людину» (с. 47). На думку дослідниці, «елементарні поняття ностратичних мов найбільше зближуються зі змістом першокореня та реалізуються в ньому» (с. 47).

У першому розділі докладно вивчено й питання співвідношення досліджуваного феномену з такими лінгвістичними реаліями, як мовний знак, мовні універсали, елементарні поняття ностратичних мов, архетип, внутрішня форма слова, етимон, одиниці прамови, номінація, концепт та запозичення.

Зокрема, дослідниця вважає, що першокорінь у процесі розвитку мови перетворюється на мовний знак, «відбивається у знаці-слові та вичленовується з нього, оскільки останній є словом» (с. 40–41). Першокорінь, на відміну від мовного знака, не має «єдиної та однозначної чіткої форми», він лише «транслює смисл, покладений в основу номінації», та на певному синхронному зрізі певної мови «повинен матеріально виражатися в конкретному слові» (с. 41). Мовний знак чітко сприймається та інтерпретується носієм певної мови, у той же час і першокорінь сприймається свідомістю людини, проте інтерпретація його носіями різних мов та культур неоднакова. Адже розуміння умов виникнення певної первісної номінації втрачене, і, як зазначає дослідниця, «залишається відкритим питанням психології та психолінгвістики» (с. 38–39).

У монографії порушено також проблему взаємодії мовних універсалій як елементів типологічної класифікації різних мов світу та першокореня як носія «чистого змісту», «сталой миті буття, зафіксованої в процесі номінації» (с. 42). Отже, універсалію як сутність

форми протиставлено першокореню як сутності змісту, проте вони можуть безпосередньо взаємодіяти, коли «семантично маркований службовий елемент бере участь у створенні нових мовних одиниць» (с. 42–43).

Як уже зазначалося, у рецензованому дослідженні обґрунтовано доцільність використання реконструйованих фактів ностратичних мов, тому що «елементарні поняття та реалії» цих прамов і «становлять корпус кореневих морфем, які відбивають генетичну спорідненість зазначених мов» (с. 45). Зокрема, лексико-семантичні групи слів, виділені попередніми дослідниками (В. М. Іллічем-Світlichem, Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Івановим та ін.) серед ностратичних мов, «відбивають історію формування лексики» (с. 47). Виділення саме таких лексико-семантичних груп для проведення власного дослідження феномену першокореня У. О. Карпенко аргументує їхньою універсальністю: вони відображають процеси первісної номінації, наближаються до змісту першокореня, а отже, допомагають організувати матеріал та середовище пошуку досліджуваного феномену в різних мовах.

Вивчення явищ, віднесених до прамовного стану, передбачає процедуру реконструкції та встановлення архетипів тих чи тих одиниць аналізу в мові або групі мов. Процедура реконструкції в порівняльно-історичних дослідженнях стосується переважно формальної сфери (граматичні, фонетичні показники). Так звана «реконструкція» змісту, значень, спробу якої здійснено в рецензованій праці, так само передбачає встановлення архетипів, і першокорінь також є архетипом, проте «не кожний архетип є першокоренем» (с. 51). Як справедливо зазначила У. О. Карпенко, поняття «архетип» є значно ширшим порівняно з поняттям «першокорінь»: архетипом може бути не лише морфема, а й фонема тощо. До того ж «архетип має більш широкий термінологічно-дисциплінарний спектр ... входить до понятійного апарату психології, міфології», а тому не може чітко відбити сутність досліджуваного явища.

З проблемою архетипу тісно пов'язане й питання виділення одиниць певної прамови. У якій же спосіб першокорінь співвідноситься з прамовою та її категоріями? Чи можна першокорінь назвати одиницею прамови? На ці питання У. О. Карпенко дала логічні та чіткі відповіді. Так, можна гіпотетично припустити, що першокорінь є одиницею прамови, тому що «процес номінації того чи того предмета або явища походить з глибокої давнини», проте фактично довести чи зафіксувати належність будь-якого першокореня до певної прамови або прамов практично неможливо (с. 61). Тож, безсум-

нівно, низка першокоренів сягає глибокої давнини та «відбиває те, що було актуальним для давньої мовної свідомості, яка здійснила номінацію», проте назвати першокорінь одиницею прамови видається науково некоректним з огляду на неможливість довести цей факт.

У праці висвітлено й проблему вивчення явища внутрішньої форми слова, що відбиває переважно культурологічний та історичний аспекти дослідження мови. У зв'язку з цим У. О. Карпенко виділяє таку властивість першокореня, як самодостатність, яка виникає завдяки його основній функції — трансляції смислу через трансформацію значень. Тому «в першокорені історичне має загальнолюдський характер, а у внутрішній формі кожного окремого слова, номінація якого походить з давнини, історичне відбиває національно-культурну специфіку» (с. 54). Трансформація значень першокореня у свою чергу відбувається за певною логікою, є вмотивованою, а отже, у кожній трансформації вже присутня внутрішня форма (с. 56).

Близьким за своєю сутністю до першокореня є і поняття етимона, «первісного значення та форми слова». Установлення етимона є метою етимологічного аналізу, доведеним фактом, який зафіксовано в словнику. Проте «з часом етимон втрачає зв'язок з породжуваним словом у свідомості носіїв мови» (с. 57–58). Натомість ознаками першокореня дослідниця називає також «завершеність», «здатність вступати в нові утворення» та можливість «переносити саму назву» не лише в межах однієї мови, а й з однієї мови в іншу, з однієї епохи в іншу, не втрачаючи зв'язку зі стрижневим смислом (с. 59).

Отже, першокорінь задіяний у процесі номінації як результат щодо первісної номінації та як матеріал щодо вторинної (с. 61). Як справедливо зазначила дослідниця, процес номінації неможливий без емоційного компонента, адже під час номінації діють прагматичні фактори. Установити ж суб'єктивні чинники та експресивний компонент у першокорені неможливо, так само неможливо достовірно встановити первісність номінації першокореня (с. 65). Тож це питання в монографії залишається відкритим. Однією з ознак першокореня дослідниця називає також відсутність оцінної конотації, тому що оцінка супроводжує лише вторинну номінацію (с. 101–102).

Ще одним важливим поняттям, пов'язаним з категорією смислу, є поняття концепту, яке також тлумачиться як «найважливіший та найцінніший, головний смисл, що замикає навколо себе інші, організовані в певний спосіб значення» (с. 67). Проте ос-

новна відмінність концепту та першокореня як понять, якими оперують під час дослідження категорії смислу в лінгвістиці, полягає в їхній віднесеності до різних аспектів вивчення мови: синхронічного, діахронічного і навіть панхронічного. Так, концепт живий і активний, він «існує завдяки тому, що використовується та активізується в мовленнєворозумовій діяльності носіїв мови», тобто концепт — це явище синхронії. Першокорінь, з одного боку, «живе як першопредок у сучасних словах» (с. 68), сягає невідомої давнини, тобто певним чином може вважатися фактом діахронії, з другого боку, першокорінь є «сталого формою», «вихідною точкою для напашарування смислів, якими обростає концепт» (с. 70), смисл першокореня є незмінним у часі, трансформуються лише його значення, отже, за своєю сутністю феномен першокореня доцільно віднести до панхронії, він «транслює через простір та час смисл, який формує стрижень полісемії» (с. 74).

Цікавими та водночас логічними й доцільними є висновки дослідниці щодо відмінностей між явищами запозичення та першокоренем: не можна запозичити першокорінь, зважаючи на його давність та первісну даність у тій чи тій мові (с. 72), «першокорінь від початку є “своїм” для кожної мови» (с. 74).

Для проведення семантичної реконструкції та відновлення ланцюга семантичних трансформацій важливим, на думку У. О. Карпенко, є врахування типології трансформацій (с. 75–76), а також вихідної тези про те, що смисл, який міститься в першокорені, є сталим і стабільним, він виступає основою номінації; значення ж, навпаки, варіативне. Отже, трансляція стабільного смислу першокореня відбувається під час трансформації значень, паралельно з цим процесом та переважно за допомогою метонімічних і метафоричних переносів (с. 76). Як зазначає дослідниця, у межах традиційної трансформаційної теорії «трансформації значень першокореня є також перетвореннями, інваріантами яких є один і той самий зміст повідомлення» (с. 96). При цьому смисл — це зміст повідомлення, а значення — це трансформи. Трансформації значень у свою чергу визначаються як загальномовний процес (с. 97).

Дослідниця звертається також до аналізу феномену першокореня в категоріях семантики; зокрема, докладно розглянуто проблему співвідношення смислу та значення, дію семантичних механізмів, способів переносу значень та питання наявності оцінної конотації.

На думку У. О. Карпенко, «розвиток і рух першокореня в мовах доцільно вивчати

за допомогою застосування двох підходів: ономазіологічного та семасіологічного» (с. 90). А виділення певних закономірностей розвитку значень, як-от звуження, уточнення змісту, у зв'язку «з відкриттям та осмисленням усе більшої кількості предметів та явищ, номінування на ґрунті пізнаного раніше, допоможе встановити трансформацію значень першокореня» (с. 91).

Докладно розглянуто також основні способи трансформації значень: метафору та метонімію, указано на більшу частотність застосування метонімії як способу переносу, порівняно з метафорою, яка визнається вторинною (с. 94). Дослідниця виділяє синхронічний і діахронічний аспекти трансформації значень: так, «метафоричні та метонімічні переноси відбуваються й закріплюються в мовах...», а потім «породжують номінацію за умови трансляції смислу першокореня» (с. 95).

Надзвичайно цікавим видається матеріал другого (практичного) розділу монографії, присвяченого розгляду власне першокоренів, які дослідниця вдалося відшукати та виділити у відповідних лексико-семантичних групах, що, ймовірно, відбивали уявлення та реальні життя первісної людини: явища (назви тварин, основні явища природи, частини тіла, назви рослин), дії та процеси (елементарні дії та процеси), якості (основні якості, родинні відношення), простір та час (просторові відношення). У. О. Карпенко зауважує, що «доцільність методики дослідження слів, що належать до однієї лексико-семантичної групи, виправдала себе в роботах багатьох учених...» (с. 107).

Так, ми дізнаємося, що першокоренем рос. *агнец*, укр. *ягня* та слів низки інших досліджуваних мов є **kr-*, «сміслом якого є 'рух усередині, у центрі тіла'» (с. 111), а трансформація значень цього першокореня зафіксована в іспанській мові (*corderito* «ягня»), пор. іє. **kērdi-* та похідне від нього слов. **srǫdъ* — «серце», «те, що знаходиться всередині» (с. 108–109). Сліди зазначеного першокореня дослідниця виділяє в турецькій мові (*kalb* «серце»), а також в англійській — *heart* («серце»), що співвідноситься з лат. *cor*, гр. *kardia* і т. д. (с. 110).

Цікавим, наприклад, видається факт встановлення взаємозв'язку слів *акула* та *собака*. Так, «відштовхуючись від слова

акула, прямуючи шляхом руху коренів», можна констатувати факти наявності низки першокоренів: **rbi-* транслює смисл «пити» (пор. іт. *pesce* «риба», рос. *пир*, *пиво*); **kwen-* транслює смисл «собака»; **ras-* транслює смисл «поєднувати» (пор. лат. *pecus* «домашня тварина, скот», іт. *pecora* «вівця», рос. *нѣс*) (с. 115).

Низка першокоренів дійшла до наших часів майже без змін, тобто смисл транслювався без змін і трансформація значень відсутня. До таких належать, наприклад, **kot* — укр. *ким*, рос. *кот*, англ. *cat*, лат. *cattus*, тур. *kedî*; **negh* «ніч» (с. 163); **nas* «ніс» (с. 198); **ghar-* / **har-* «горіння, виділення тепла та світла»; **ter* «бути теплим» (с. 370) тощо. Відсутність переносів від кореня та незмінність семантики, на думку дослідниці, пояснюється відсутністю табу на ці корені та слова (с. 129).

Аналіз відповідного мовного матеріалу дозволив автору виділити певні закономірності, що діють під час семантичних змін, а саме: ментальні процеси, які визначають принципи номінації, закономірності механізмів трансляції смислу та трансформації значень, змістову наповненість смислу, який транслюється першокоренем (с. 432–437). Цінний матеріал — перелік усіх відшуканих першокоренів за алфавітом — міститься в додатку.

Слід відзначити, що монографія У. О. Карпенко вражає обсягом опрацьованого мовного матеріалу (виділено 170 першокоренів з 9-ти мов, які належать до різних сімей та груп), кількістю нових ідей, понять, термінів, розробкою власного методу, змістовністю розділів. Обґрунтування загальнотеоретичної та методологічної бази нового напрямку лінгвістичного пошуку, який поєднує традиційні етимологічні та новітні когнітивні твердження, можна сміливо назвати вимогою часу. Безсумнівною є перспективність та велика практична значущість таких праць для підвищення науково-методологічного рівня лінгвістичних досліджень узагалі.

Монографія корисна як ученим, викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, так і всім, хто цікавиться проблемами сучасної лінгвістики.

В. ГЛУЩЕНКО, А. ОРЕЛ
(Слов'янськ)